पदोत्तरद्वितीयाया आधेयत्वमर्थः घटादिपदञ्च घटत्वादिपरं धात्वाख्यातयोर्व्यापारप्रयत्नौ यथायोग्यमर्थः तथा च कपालवृत्तिघटत्वाश्रयानुकूलव्यापारजनकयत्नवानित्याद्यन्वयधीः । कपाले घटवत् करोमीत्यादिवत् कपाले घटं करोमीत्यादिप्रयोगोऽपि व्यत एवेत्यपि वदन्ति ।

अपरा च उपादानतापरेनाम्नी सिद्धत्वाख्यविषयता सा च सिद्धकपालहविस्तण्डुलाद्युपाय नष्टा । कपालेन घटं करोमि हविषा यागं करोमीत्याद्यनुव्यवसायात् तत्र उपादानत्वाख्यविषयताया एव तृतीयार्थत्वात् तस्य च धात्वर्थकृतावन्वयात् । न च तत्र जन्यत्वं विषयत्वं वा तृतीयार्थस्तस्य च घटयागादावेवान्वय इति वाच्यम् सर्व्वत्र तृतीयार्थस्य धात्वर्थ एवान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् अन्यथा तण्डुलावयवेन तण्डुलं पचतीत्यपि व्यवहारापत्तेः ।

अन्या च उद्देश्यत्वाख्यविषयता सा च यत्साधनताज्ञानाधीना चिकीर्षा तन्निष्ठा तच्च जलाहरणस्वर्गादनादिरूपं जलाहरणार्थितया घटं करोमि स्वर्गार्थितया यागं करोतीत्यनुव्यवसायात् । जलाहरणमुद्दिश्य घटं करोमि स्वर्गमुद्दिश्य यागं करोमीत्यनुव्यवसायाच्च एवञ्च तत्तत्साध्यतावच्छेदकतत्तत्साध्यकप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्साध्यतावच्छेदकविशेष्यतावच्छेदककतत्तत्साध्यविशेष्यककृतिसाध्यताज्ञानं हेतुरिति न व्यभिचारः एवं चिकीर्षाया अपि हेतुत्वमवसेयं तेन तस्या अपि कपालहविस्तण्डुलादौ न व्यभिचारः । अन्यथा नैयायिकमतेऽपि व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् तैरपि कृतिसाध्यताज्ञानचिकीर्षयोर्हेतुत्वोपगमादिति भावः । यत्तु प्रवृत्तेर्विषयतात्रैविध्ये मानाभावः किन्तु कपालहविस्तण्डुलाद्युपाय एव प्रवृत्तिविषयः प्रवृत्तिविशेष्यत्वमेव चोपादानत्वम् । नचैवं घटं करोति यागं करोतीत्यादिव्यवहारानुपपत्तिः कृतिवाचिधात्वर्थयोगद्वितीयाया विशेष्यतार्थकत्वादन्यथा कपालं करोतीत्यादिव्यवहारापत्तिरिति वाच्यम् तत्र घटयागपाकादिपदस्य कपालहविस्तण्डुलादौ लाक्षणिकत्वात् कृतिवाचिधात्वर्थयोगद्वितीयाया विशेष्यतानुकूलत्वान्यतरार्थकत्वनियमेनानुकूलत्वं विशेष्यता वा तत्र द्वितीयार्थः इति प्राञ्चो नैयायिका वदन्ति । तदसत् लक्षणया शब्दप्रयोगरूपव्यवहारसमर्थनेऽपि घटादिविशेष्यकत्वावगाहित्वेनानुभूयमानाया घटं करोमीत्यादिप्रात्यक्षिकप्रतीतेरनुपपादनात् लक्षणायां मानाभावाच्च । किञ्च जलाहरणस्वर्गादिरूपफलस्य उद्देश्यताख्यविषयताया घटयागपाकादेश्च साध्यताख्यविषयताया अनभ्युपगमे इष्टसाधनताज्ञानकृतिसाध्यताचिकीर्षाणां कार्यकारणभावोऽपि दुर्व्वच इत्युक्तप्राय एव वक्ष्यमाणश्चोपरिष्टात् इति दिक् । अत्र च तत्प्रकारकतद्विशेष्यकतत्साधनताज्ञानत्वं तत्साध्यतावच्छेदककतत्साध्यकतदर्थिप्रवृत्तिकारणतावच्छेदकं न वा, ज्ञानतदर्थिप्रवृत्तित्वं तत्साधनताज्ञानजन्यवृत्ति नवेत्यादिविप्रतिपत्तयः तेन नैयायिकैरपि कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वाभ्युपगमेऽपि न क्षतिः । तदर्थित्वञ्च तदुद्देश्यकत्वं न तु इष्टसाधनताज्ञानं प्रवर्त्तकं न वा तत्साधनताज्ञानं तदर्थिप्रवृत्तिकारणं नवेत्यादिविप्रतिपत्तिः परैरपि हविराद्युपादाननिष्ठयागादिरूपचिकीर्षाविषयसाधनताज्ञानस्य यागादिगोचरप्रवृत्तौ हेतुत्वस्याभ्युपगमात् इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वोभयविषयकसमूहालम्बनस्य प्रवृत्तिहेतुत्वाभ्युपगमाच्चेति ध्येयम् । चिकीर्षातिरिक्तं न कर्त्तव्यमस्तीति कर्त्तव्यं द्वारं चिकीर्षा अवश्यं द्वारमिति समुदितार्थः तथैव प्रकृतोपयोगात् । नचैवं प्रवर्त्तकज्ञानत्वव्यापकं चिकीर्षाव्यापारकत्वमिति फलितार्थः तच्चायुक्तं उपादानप्रत्यक्षे व्यभिचारात् तस्य साक्षादेव प्रवृत्तिहेतुत्वात् उपादानेच्छयोस्तस्य द्वारत्वमतेऽपि चिकीर्षाया अद्वारत्वाच्च इति वाच्यं ज्ञानस्येत्यस्य प्रवृत्तिं प्रति साक्षादसाधनीभूतस्य ज्ञानस्येत्यर्थात् उपादानप्रत्यक्षञ्च न साक्षात् साधनं उपादानप्रत्यक्षविरहे प्रवृत्त्यनुदयात् उपादानेच्छाया तद्द्वारत्वमतेऽपि तस्य साक्षात्साधनत्वावश्यकत्वात् । न च तथापि फलज्ञाने व्यभिचारः फलचिकीर्षायाः प्रवृत्तावहेतुत्वात् इति वाच्यं फलज्ञानस्य फलेच्छाद्वारा उपायेच्छामात्रसम्पादकत्वेनान्यथासिद्धतया प्रवृत्तिजनकत्वस्यैव तत्रासिद्धेः । यदि च फलज्ञानमपि प्रवृत्तिजनकं तदा उपायचिकीर्षाया एव तद्व्यापारत्वेन चिकीर्षाव्यापारकत्वरूपसाध्यस्यापि तत्र सुतरां सत्त्वाच्च न हि स्वसमानविशेष्यकचिकीर्षाव्यापारकत्वपर्यन्तं साध्यमनुपयोगादिति ध्येयम् । ननु चिकीर्षारूपव्यापारसत्त्वेऽपि कुतो न क्वचित् कृत्युत्पाद इत्यत आह तत्सत्त्वे इति । हेत्वन्तरेति हेत्वन्तरं दण्डकपालाद्युपादानलौकिकप्रत्यक्षं, प्रतिबन्धकाभावश्चेति भावः । ननु तत्तदुपादानतावच्छेदककतत्तदुपादानकप्रवृत्तित्वेन तत्तदुपादानतावच्छेदकप्रकारकतत्तदुपादानविशेष्यकलौकिकसाक्षात्कारत्वेनोपादानप्रत्यक्षस्य हेतुहेतुमद्भावात् दण्डकपालाद्युपादानप्रत्यक्षाभावे तदुपादानकप्रवृत्तिर्मास्तु घटादिसाध्यकप्रवृत्तिं विनापि